

<https://rppl.ui.ac.ir/?lang=fa>
Textual Criticism of Persian Literature
E-ISSN: 2476-3268
Document Type: Research Paper
Vol. 17, Issue 4, No. 68, 2026
Received: 27/04/2025 Accepted: 12/07/2025

A Critique of the *Divan* of Badr al-Din Jajarmi

Abbas Bagjani

Assistant Professor, Department of Lexicography, Academy of Persian Language and Literature, Tehran, Iran
abbas.bagjani@gmail.com

Abstract

This study presents a critical analysis of the edited collection of poems by Badr al-Din Jajarmi, a poet of the 13th century AH, prepared by Rouhollah Khademi. As there is no complete manuscript of Jajarmi's *Divan*, Khademi has made a great effort to collect and publish his scattered poems along with those of his son, Mohammad. This study aims to answer questions regarding misreadings, omitted poems, incorrect attributions, and methodological flaws in this edition. The findings of the study indicate numerous issues including typographical and interpretive errors, exclusion of authentic poems, inclusion of verses by other poets, and unnecessary verbosity in the preface and footnotes. These issues are categorized into four types: 1) incorrect readings, 2) omissions, 3) additions, and 4) general or methodological errors. The study presents specific examples of these problems and offers suggestions for improving future editions.

Keywords: Badr al-Din Jajarmi, Khademi's Edition, 13th-Century Persian Poetry, Critical Text Editing, Textual Criticism.

Introduction

Badr al-Din Jajarmi lived during the 13th century AH and spent most of his life in Isfahan. No independent *Divan* of his poetry has survived, and his poems are dispersed across various sources. Among his notable works are *Ikhtilaj-Nama*, *Fal-Nama*, and *Ikhtiyarat-e Qamar*. In 2023, Rouhollah Khademi compiled and published a comprehensive *Divan* of his and his son's poetry. In this regard, this study critiques Khademi's edition, focusing on both its content and structure, given Jajarmi's important place in 13th-century Persian poetry.

Materials and Methods

The methodology of this study is analytical-critical, based on the comparison of different manuscript versions, analysis of textual and paratextual evidence, and evaluation of the reliability of sources. The observed issues in Khademi's edition are classified into four categories:

- 1) **Incorrect Readings:** Words or phrases misinterpreted or misread by the editor,
- 2) **Omissions:** Poems by Jajarmi that appear in reliable sources but are missing in Khademi's *Divan*,
- 3) **Additions:** Poems mistakenly attributed to Jajarmi but actually written by other poets, and
- 4) **General and Methodological Issues:** Unnecessary verbosity, reliance on weak or late sources, irrelevant footnotes, and structural flaws.

Research Findings

Incorrect Readings

Numerous examples of misreadings or typographical errors exist in Khademi's *Divan*, distorting the meter and meaning of the poems. Examples include: "Dowlat" instead of "Dowlatat" (your fortune); "Mostadir" instead of "Mostanir" (illuminated); "Kase-tan" instead of "Kase tan" (bowl body); "Bi-zahmat" instead of "Bi-rahmat"

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rppl.2025.145051.2445

(merciless). In some cases, older manuscripts had the correct readings, but the editor overlooked them.

Omissions

Despite utilizing more than twenty manuscript sources, Khademi's edition omits some reliable poems attributed to Jajarmi. For instance, a ghazal beginning with "Ta key koni jowr o jafa bar jan-e ma yani che?" found in the Munes al-Ahrar manuscript is absent from the *Divan*. Similarly, a verse with the pen name "Badr" in the qasida On the Necessity of Pistachios and Almonds is also missing.

Additions

A significant flaw in Khademi's edition is the attribution of poems by other poets to Jajarmi. This issue mainly stems from reliance on late sources and the intermingling of poems in some anthologies. Examples include:

- 1) **Badr al-Din Heravi:** Several quatrains attributed to him in Awfi's *Lubab al-Albab*,
- 2) **Badr al-Din Damraji:** Humorous and satirical poems from manuscript no. 5319 of Malek Library,
- 3) **Kamal al-Din Esmail:** More than ten quatrains found in his published *Divan*,
- 4) **Khwaju Kermani:** A ghazal beginning "Ba aqiq-e lab-e ou la'l-e Badakhshan kam gir" recorded in authentic manuscripts of Khwaju's *Divan*,
- 5) **Sharaf al-Din Shafrowa, Emami Heravi, Mojir al-Din Bailaghani:** Quatrains found in reliable copies of their *Divans*, and
- 6) **A Companion of Etemad al-Saltaneh:** A quatrain on the "white grave," whose background Etemad al-Saltaneh explains in his own work.

General and Methodological Errors

The preface includes redundant and low-value content from late tazkiras, unnecessarily inflating the book's volume. In the textual criticism section, Khademi treats weak, late sources as equal to authentic manuscripts and includes a long list of textual variants, most of which are not scientifically valuable and only confuse the reader. In the final annotations, basic words and famous historical figures (e.g., Rostam, Jamshid, Fereydun, Darius, Nushirvan) are unnecessarily explained, adding no scholarly value.

Discussion and Conclusion

Considering the results of the present study, it can be said that Rouhollah Khademi's effort to compile and edit the poems of the relatively unknown poet Badr al-Din Jajarmi is a valuable step toward reviving his literary heritage. However, major revisions are needed to enhance the quality of the work. A close review reveals serious weaknesses in textual accuracy, source selection, methodology, and annotations. Overreliance on late sources, misreadings, incorporation of unrelated poems, and excessive focus on peripheral points have undermined the scientific reliability of the edition. The following recommendations are offered for improvement:

- a) Focusing on early, reliable manuscripts,
- b) Eliminating redundant material from the preface and annotations,
- c) Avoiding citing insignificant textual variants,
- d) Conducting careful re-readings using internal evidence for accurate transcription, and
- e) Distinguishing poems by other poets based on stylistic and source-based criteria.

This study provides an opportunity to revise Khademi's edition for future publications and paves the way for more rigorous research on Badr al-Din Jajarmi.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هفدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۸)، ۱۴۰۴، ص ۹۳-۷۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۲/۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۴/۲۱

مقاله پژوهشی

نقدی بر دیوان بدرالدین جاجرمی

عباس بگجانی* ، استادیار گروه فرهنگ‌نویسی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران
abbas.bagjani@gmail.com

چکیده

دیوان مدوئی از بدرالدین جاجرمی، شاعر قرن هفتم هجری، در دست نیست و سروده‌های او در جنگ‌ها، تذکره‌ها و فرهنگ‌ها پراکنده‌اند. روح‌الله خادمی اشعار پراکنده این شاعر و نیز فرزند او، محمد، را گرد آورده، تصحیح کرده و به چاپ رسانده است. این پژوهش با هدف نقد و بررسی تصحیح خادمی به پرسش‌های زیر پاسخ می‌دهد: بدخوانی‌ها و ضبط‌های نادرست این تصحیح کدام‌اند؟ چه مقدار از اشعار جاجرمی در این چاپ مغفول مانده است؟ چه اشعاری به اشتباه به بدرالدین جاجرمی نسبت داده شده‌اند؟ و اشکالات کلی و روش‌شناختی کار خادمی چیستند؟ در این مطالعه با رویکردی تحلیلی-انتقادی و مبتنی بر مقایسه نسخه‌های مختلف و بررسی قرائن متنی و فرامتنی، اشکالات کار مصحح در چهار دسته بررسی شده‌اند. در بخش «صورت‌های نادرست»، نمونه‌هایی از بدخوانی‌ها یا خطاهای حروف‌چینی ذکر شده‌اند. ذیل «افتاده‌ها»، اشعار نویافته‌ای از جاجرمی عرضه شده که در چاپ خادمی نیامده‌اند. «افزوده‌ها» اشعار شاعرانی همچون بدرالدین هروی، کمال‌الدین اسماعیل، خواجه‌ی کرمانی و دیگران‌اند که با اتکا به منابع متأخر به اشتباه به جاجرمی نسبت داده شده‌اند. در بخش «اشکالات کلی و روش‌شناختی»، ایراداتی مانند ذکر مطالب مطوّل و غیرضروری در مقدمه، نقل نسخه‌بدل‌های بی‌اهمیت از منابع متأخر در پانویشت‌ها و شرح لغات و اعلام بدیهی در یادداشت‌ها بررسی شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که تصحیح خادمی گامی ارزشمند در احیای آثار جاجرمی است اما کاستی‌های آن از جمله صورت‌های نادرست ابیات، مغفول ماندن بعضی اشعار، انتساب نادرست برخی سروده‌ها به جاجرمی به دلیل اتکا به منابع متأخر و نامعتبر و اشکالات کلی و روش‌شناختی نیازمند اصلاح‌اند.

واژه‌های کلیدی

بدرالدین جاجرمی، چاپ خادمی، شعر فارسی قرن هفتم، تصحیح انتقادی متون، نقد تصحیح متن.

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpl.2025.145051.2445

۱. مقدمه

بدرالدین جاجرمی، شاعر قرن هفتم هجری، در جاجرم زاده شد و سال‌های جوانی را همان‌جا گذراند. چون ممدوح درخوری نیافت، از جاجرم بیرون آمد. به اصفهان رفت و به زودی ملک‌الشعرا دربار بهاء‌الدین محمد، حاکم اصفهان و فرزند شمس‌الدین محمد صاحب‌دیوان، شد. پس از مرگ زودهنگام بهاء‌الدین در این شهر ماند و همچنان ستایشگر وفادار خاندان صاحبی بود. چند سالی پس از زوال این خاندان نیز مرثیه‌گوی آنان بود و سرانجام در سال ۶۸۶ق. درگذشت. بیش از ۱۲۰۰ بیت از اشعار جاجرمی در قالب‌های مختلف به شکلی پراکنده در جنگ‌ها، تذکره‌ها و فرهنگ‌ها بر جای مانده است. *اختلاج‌نامه*، دیگر اثر او، کهن‌ترین اختلاج‌نامه منظومی است که می‌شناسیم و تعدد دست‌نویس‌های آن نشان می‌دهد که در میان فارسی‌زبانان رواج و شهرتی داشته است. فال‌نامه‌ای هم از او در دست است که کهن‌ترین فال‌نامه شناخته‌شده فارسی است و جاجرمی در آن شیوه فال‌گرفتن با انگشت را توضیح داده است. همچنین منظومه‌ای با عنوان *اختیارات قمر* سروده که موضوع آن بایدها و نبایدها در زمان حضور قمر در هریک از بروج دوازده‌گانه است که در نجوم کهن به آن باور داشته‌اند (درباره جاجرمی و آثار او نک. جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۳).

۱-۱. بیان مسئله

تا امروز نسخه‌ای مدون از اشعار جاجرمی به دست نیامده است. مهم‌ترین منبع سروده‌های او، *مونس‌الاحرار فی دقائق‌الاشعار* تألیف محمد پسر اوست. در برخی جنگ‌ها، تذکره‌ها و فرهنگ‌ها نیز اشعاری به نام او دیده می‌شود که غالب آن‌ها در *مونس‌الاحرار* آمده‌اند اما بعضی هم تازه و نویافته‌اند و البته درباره تعلق برخی از آن‌ها به جاجرمی می‌توان تردید کرد. گردآوری و تدوین این اشعار دشواری‌هایی دارد که غلبه بر آن‌ها همتی بلند می‌طلبد. اخیراً روح‌الله خادمی این اشعار پراکنده را گرد آورده و در مجموعه‌ای با نام *دیوان بدرالدین جاجرمی* منتشر کرده است. جدّ و جهد خادمی در گردآوری، تصحیح و تدوین دیوان بدرالدین جاجرمی درخور ستایش است اما هنوز کاستی‌ها و ایراداتی در این کتاب به چشم می‌خورد که در این مقاله طرح و بررسی شده‌اند.

۲-۱. پیشینه تحقیق

بگ‌جانی نخستین کسی بود که کوشید اشعار پراکنده جاجرمی را از منابع مختلف گردآوری و تصحیح کند. او با بهره‌گیری از ۱۷ نسخه خطی، گزیده‌ای از اشعار بدر جاجرمی را تصحیح و سال ۱۳۹۷ در دفتر چهارم از مجموعه «متون ایرانی» منتشر کرد (جاجرمی، ۱۳۹۷، ص. ۱۹۹-۳۴۶). از منظومه‌های جاجرمی تنها *اختیارات قمر* در این تصحیح آمده و از کاستی‌های دیگر آن می‌توان به برخی ضبط‌های نادرست و نبود تعلیقات و نمایه‌ها اشاره کرد. در سال ۱۴۰۲ انتشارات مجمع ذخایر اسلامی تصحیح تازه‌ای از دیوان جاجرمی منتشر کرد که به همت خادمی سامان یافته است. او بر این مجموعه مقدمه‌ای نسبتاً مفصل نوشته و در آن به شرح احوال بدرالدین جاجرمی، معرفی ممدوحان و معاصران او، سبک‌شناسی شعر او و توصیف منابع اشعار او پرداخته است. بخش اصلی کتاب مشتمل بر اشعار جاجرمی (قصاید، غزلیات، مقطعات، ترکیب‌بندها، مسمط، رباعیات) و منظومه‌های او (*اختلاج‌نامه*، *اختیارات قمر*، *فال‌نامه*) است. اشعار محمد بن بدرالدین جاجرمی ضمیمه کتاب شده و پس از آن تعلیقات و نمایه‌ها آمده‌اند.

۳-۱. پرسش‌های تحقیق

- بدخوانی‌ها و ضبط‌های نادرست تصحیح جدید کدام‌اند؟
- چه مقدار از اشعار جاجرمی از این چاپ جا افتاده‌اند؟
- در تصحیح خادمی، چه اشعاری به اشتباه به بدرالدین جاجرمی نسبت داده شده‌اند؟
- اشکالات کلی و روش‌شناختی کار خادمی چیستند و از چه نوع‌اند؟

۴-۱. روش تحقیق

در این پژوهش، تصحیح جدید دیوان بدرالدین جاجرمی با رویکردی تحلیلی-انتقادی و مبتنی بر مقایسه نسخه‌های مختلف و بررسی قرائن متنی و برون‌متنی نقد شده است. اشکالات کار مصحح شناسایی و اصلاح شده‌اند. هم‌چنین پیشنهادهایی برای بهبود چاپ‌های بعدی دیوان از جمله حذف مطالب تکراری، تمرکز بر نسخه‌های اصیل و تنظیم مجدد پانوشت‌ها ارائه شده است.

اشکالات ذیل چهار عنوان «صورت‌های نادرست»، «افتاده‌ها»، «افزوده‌ها» و «اشکالات کلی و روش‌شناختی» گروه‌بندی شده‌اند. در بخش صورت‌های نادرست، بدخوانی‌ها یا خطاهای حروف چینی مصحح استخراج شده‌اند و با بهره‌گیری از ضبط‌های نسخه‌های معتبر و قرائن متنی یا برون‌متنی، صورت درست ارائه شده است. ذیل افتاده‌ها، اشعار و ابیات نویافته جاجرمی از دست‌نویس‌های معتبر نقل شده‌اند. در بخش افزوده‌ها، با بهره‌گیری از نسخه‌های اصیل و برخی نشانه‌های محتوایی اشعاری که مصحح به اشتباه و با تکیه بر منابع متأخر به جاجرمی نسبت داده، شناسایی شده‌اند. ذیل اشکالات کلی و روش‌شناختی، نقل مطالب تکراری و طولانی تذکره‌ها در مقدمه و نسخه‌بدل‌های غیرضروری در متن و شرح لغات بدیهی در تعلیقات نقد شده است.

۲. بحث اصلی

محتوای این بخش، نقد و واکاوی دقیق‌تر تصحیح خادمی و ارائه جزئیات اشکالاتی است که باید اصلاح شوند. این جزئیات در چهار محور اصلی شامل «صورت‌های نادرست»، «افتاده‌ها»، «افزوده‌ها» و «اشکالات کلی و روش‌شناختی» تشریح شده‌اند و در هر بخش، با ارائه نمونه‌های مشخص و استناد به منابع معتبر و قرائن متنی، برای بهبود کار در چاپ‌های بعدی پیشنهادهایی عرضه شده است.

۲-۱. صورت‌های نادرست

مقصود از صورت‌های نادرست، کلمات یا عبارات نادرستی است که برخی از آن‌ها در حروف‌چینی پدید آمده‌اند و برخی دیگر حاصل بدخوانی مصحح‌اند.

• ای دولت هر روز نو، خصمت به دستِ غمِ گرو از بدر جاجرمی شنو شعری چو شعری در علا

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۹۲)

«دولت» وزن و معنا را مختل کرده است. بیت خطاب به ممدوح است و چنان‌که «خصمت» نیز تأیید می‌کند،

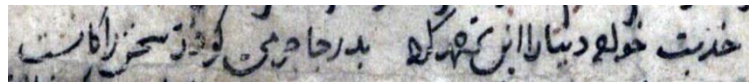
صورت صحیح «دولت» است.

• امروز کز دیدار تو، از لطف خُلدآثار تو
دیدم هم از انوار تو در چشم خود نور و ضیا
تا از بقا باشد نشان در مملکت بادت بقا
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۹۳)

این دو بیت ابیات پایانی قصیده‌اند و موقوف‌المعانی نیستند. صورت صحیح «از» است و ضبط تنها منبع این شعر (جنگ اشعار، دست‌نویس شماره ۵۳۱۹، ص. ۴۶۲) نیز همین است.

• خدمت خواجه دنیا را، کاین ترجمه کرد
بدر جاجرمی کو دُر سخن را کان است
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۰۰)

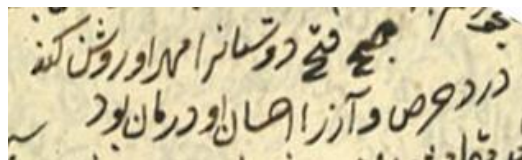
چیزی شبیه اشکال قبلی در این بیت هم دیده می‌شود. مفهوم بیت کامل است اما با صورت فعلی مختل می‌شود. صورت صحیح «این» است و کهن‌ترین نسخه، یعنی سفینه تبریز (محمد بن مسعود تبریزی، ۱۳۸۱، ص. ۷۲۲)، نیز همین ضبط را دارد:

• گر تو پنداری به مدح خاندان صاحبی
مثل من کس را چنین نظمی میسر هست نیست
گر تو پنداری که در اقبال صاحب جز مرا
هیچ کس را این چنین نظمی میسر هست، نیست
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۰۲)

تنها منبع این قصیده، جنگ اشعار کتابخانه ملک (دست‌نویس شماره ۵۳۱۹، ص. ۴۶۱) است. بیت اول صحیح و کامل است و بیت دوم ظاهراً نتیجه اشتباه کاتب است. «در اقبال صاحب» مفهوم روشنی ندارد. «جز مرا» با «هیچ کس» سازگار نیست و بیت تکرار قافیه هم دارد. پیداست که بیت دوم را نباید وارد متن کرد. جمع فتح دوستان را مهر او روشن کند / درد حرص و آز را احسان او درمان بود
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۰۵)

این قصیده هم تنها در جنگ کتابخانه مجلس (دست‌نویس شماره ۸۸۳۶، برگ ۱۱ پ) ثبت شده و کلمه نخست بیت در آن «صبح» است که تناسب آن با «مهر» آشکار است و بیت را معنادار می‌کند. مصحح کلمه را درست نخوانده است:

• سال‌ها بر خوان جود از بخشش نعمت خورد
هر که اندر مجلسش یک روز مدحت‌خوان بود
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۰۵)

ضمیر «بخشش» افتاده و وزن و معنا را مختل کرده است. «بخشش» درست است. مقایسه کنید با «مجلسش» در مصراع دوم.

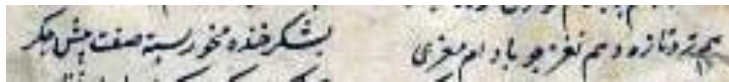
• آن بلنداختر که از خورشید عدلش سالها
ماه اندر عهدهٔ توزیر کتّان می‌رود
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۰۷)

صورت صحیح «توزی و کتّان» است. توزی نوعی کتان منسوب به «توز» از شهرهای خوزستان است. در اندیشهٔ قدما، نور ماه کتان را می‌پوسانید:

مگر توزی ز رویت ریخت در راه
که توزی را بریزد پرتو ماه
(عطار نیشابوری، ۲۵۳۵، ص. ۶۷)

• هم تر و تازه و هم نغز چو بادام [...] به شکرخنده مخور پسته‌صفت بیش جگر
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۳)

صورت صحیح «بادامغزی» است که در *مونس‌الاحرار* کلاتی (فیلم شمارهٔ ۳۷۸۷، برگ ۳۳۶ ر) «بادام مغزی» ضبط شده است:

بادامغز مخفف بادام‌مغز است. دهخدا آن را مدخل کرده و بیتی از شرف شفروه به شاهد آن آورده است:
چون به وقت خنده بگشاید نمکدان حیات
در میان پسته‌ای سی و دو بادامغز بین
(دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۳/۳۹۵۴)

• آفتابی بود دین و ملک را
از کمال عقل و رای مستدیر
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۳)

بیت در سه نسخه آمده (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۳) و در هر سه، قافیه «مستدیر» است اما مستدیر (مدور، گردنده) هیچ تناسبی با «عقل و رای» ندارد. به نظر می‌رسد درست «مستتیر» باشد که به معنای نورانی و مجازاً صائب و سلیم و مانند آن‌هاست و در سخن دیگران هم هست. از جمله در این بیت کمال‌الدین اسماعیل (۱۳۴۸، ص. ۲۹۴):
ظلم شرار دفع توان کرد باک نیست
گر باشد التفاتی از آن رای مستتیر
یا این عبارت *ظفرنامه*: «روشنی دیدهٔ اقبال از غبار معرکه افزایش و در تاریکی معرکه روشنی رای مستتیر دستگیر آید» (شرف‌الدین علی یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱/۲۶۴).

• مراد صاحب دیوان، سریربخش ملوک
که نوک خامهٔ او بُرد یاد نامهٔ تیر
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۵)

ضبط نسخهٔ خلاصهٔ الاشعار (شمارهٔ ۱۶۷۶۹ کتابخانهٔ مجلس)، «یاد» است و باقی نسخه‌ها «باد» (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۵). «یاد نامهٔ تیر را بردن» یا «باد نامهٔ تیر را بردن» تعبیر غریب و بی‌معنایی است. در اندیشهٔ قدما، تیر دبیر فلک است اما نامه و کتاب خاصی ندارد. صورت درست باید «بارنامهٔ تیر» باشد. بارنامه نازش و مباهات و نخوت و غرور است. مفهوم بیت این است که قدرت نویسنده ممدوح نخوت و غرور دبیر فلک را از بین برد. «بارنامهٔ کسی را بُردن» عیناً در شعر انوری به کار رفته است:

دل او بـرـده بارنامـهٔ بـحـر
کـف او کـرـده کارنامـهٔ جـود
(انوری، ۱۳۳۷-۱۳۴۰، ج. ۲/۶۳۳)

• ز سهم تیغ نو بر خویشتن بلرزد چرخ   ز بیم کلک تو در خویش گم شود تقدیر
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۵)

از روی مصراع دوم به روشنی می‌توان دانست که صورت صحیح «تو» است.

• ای خیالت همنشین جان من   در فراق گشت شخصم چون خیال
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۷)

خیال در معنی «صورت ذهنی» با مفهوم بیت تناسب دارد و می‌تواند درست باشد اما نسخه‌ها ضبط دیگری را تأیید می‌کنند. مهم‌ترین منبع این قصیده، کهن‌ترین دست‌نویس مونس‌الاحرار است که در سال ۷۴۱ق. کتابت شده و به شماره‌های ۱۱۲۷۲ و ۱۱۲۷۳ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. آخرین کلمه بیت در این نسخه «حلال» است (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۷) که متناسب با مفهوم بیت باید «خلال» باشد. ضبط نسخه‌های دیگر (بال، هلال) هم به همین صورت نزدیک است. مصحح فقط به ضبط جنگ ۵۳ د دانشکده ادبیات اعتماد کرده که چند قرن پس از مونس‌الاحرار کتابت شده است. از سخن دیگران نیز می‌توان در تأیید این ضبط گواه آورد:

کیست چون من در جهان کز عشق بدر و هجر سرو   شخص دارد چون خلال و پشت دارد چون هلال
(امیر معزی، ۱۳۱۸، ص. ۴۵۶)

• در من کمان کشید به کین مهر تیغزن   با آنکه دید خواجه پیر سخنورم
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۲۲)

جاجرمی این قصیده را در آستانه سی‌سالگی سروده و در آن از قدرناشناسی ممدوحان و پریشانی احوال خود شکوه کرده است:

... سی ناشده ز عمرم و در شست بحر غم   کف می‌زنم به سر بر و چون حوت مضطرم
جهال در تنعم و من مبتلای قوت   آخر چه کرده‌ام که ز جهال کمترم ...

بنابراین سنش آنقدر نیست که خود را «پیر» بخواند. صورت صحیح «تیر»، نام فارسی عطارد، است که در شعر فارسی یکی از نمادهای فصاحت و سخنوری است (مصفی، ۱۳۵۷، ص. ۵۱۱) و جاجرمی در این بیت خود را خواجه و مهتر او دانسته است. تناسب «تیر» و «مهر» را هم نباید نادیده گرفت.

• چون کاسه‌تن شکم نکشم بهر لقمه زآنک   چون سفره مهر حلقه‌به‌گوش است بر درم
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۲۳)

مصحح کاسه‌تن را یک کلمه و شکم‌کشیدن را فعل مرکب پنداشته است و منشأ این تصور، ظاهراً لغت‌نامه دهخداست. دهخدا به نقل از برهان قاطع، «کاسه‌تن» را «کنایه از کسی که از جمیع حیثیات و قابلیت‌ها بی‌بهره باشد» معنا کرده و برای تأیید این معنا بیت خاقانی را آورده:

نالان رباب از بس زدن هم کفچه سر هم کاسه تن   چوبین خرش زرین‌رسن بس تنگ‌میدان بین در او
(خاقانی شروانی، ۱۳۶۸، ص. ۴۵۲)

اما خاقانی در این بیت می‌گوید که سر رباب از ضربه‌های زیاد به کفچه و تن آن به کاسه مانند شده است و کنایه‌ای در سخن او نیست. صورت درست مصراع جاجرمی چنین است: «چون کاسه تن شکم نکشم بهر لقمه زآنک» و به این معناست که «من مانند کاسه در برابر لقمه تنم را به شکم بدل نمی‌کنم، زیرا ...». پیش از جاجرمی، مجیرالدین بیلقانی شبیه این تصویر را ساخته و به جای شکم «دهن» گفته است:

ببرید بند کیسه عمرت به دست قهر
این چرخ همچو کاسه همه تن دهن شده
(مجیرالدین بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۸۰)

و پس از جاجرمی، خواجوی کرمانی در توصیف سپهر از همین تصویر بهره گرفته است:

به طیره گفت نبینی سپهر کاسه مثال
ز بهر خوردن خون تو جمله تن شکم است
(خواجوی کرمانی، ۱۳۳۶، ص. ۲۱۱)

• جاجرمیان سزد که تفاخر به من کنند
چون ز یلان نظم در این عهد صفدرم
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۲۳)

نیاز به توضیح ندارد که «ز» صورت نادرست «از» است.

• وصال آب و فراق آتش، زهی، آب و زهی، آتش
یکی خوش طعم و جان پرور، یکی بی زحمت و سوزان
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۲۵)

«بی زحمت» ضد «سوزان» است. درست «بی رحمت» است که می تواند صفت آتش فراق باشد.

• چه نهی به هجر خوارم که تو گلشن وصالی
به ره جفا چه پویی که تو معدن وفایی
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۳۵)

«خار نهادن» کنایه از جفاکردن است که دیگران بارها در سخن خود آورده اند. انوری (۱۳۳۷-۱۳۴۰، ج. ۸۸۱/۲) گفته است:

هیچ گل نناشکفته از وصال
هجر تا کی نهد به جان خارم
نیز مجیرالدین بیلقانی (۱۳۵۸، ص. ۹۴):

چهره گلرنگ آن سرو روان خارم نهاد
ز د شعله ای فروغ ضیا در بصر بسوخت
• یارب چه آتش است که ما را جگر بسوخت
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۴۹)

«فروغ ضیا» در مصراع دوم بی معنی است. صورت درست «فروغ و ضیا» است و ترتیب طبیعی اجزای نحوی مصراع چنین است: شعله ای فروغ زد و ضیا [را] در بصر بسوخت. «فروغ زدن» در کلام معاصران جاجرمی هم دیده می شود از جمله در دیوان کمال الدین اسماعیل (۱۳۴۸، ص. ۲۲۵):

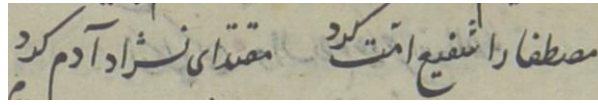
ز بس جواهر معنی، همی فروغ زند
زبان خامه او چون سر سنان روشن
• ای کفش تو باج سر هر شاه و وزیر
باقدر تو کنجدی بود چرخ اثیر
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۹۵)

پیداست که صورت درست «تاج» است. «تاج سر کسی بودن» یعنی نزد او بسیار عزیز و محترم بودن و طبعاً این عزت و احترام به نسبت مقام آن شخص بیشتر خواهد بود. جاجرمی اینجا شاه و وزیر گفته و در بیتی دیگر اعیان:

گر به سدا رمقی مرد بسازد از قوت
گرچه درویش بود تاج سر اعیان است
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۹۹)

• مصطفی را شفیع آدم کورد
مقتدای نژاد عالم کورد
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۵۷)

این بیت که از مقدمه/اختلاج‌نامه است تنها در نسخه کتابخانه راشد افندی (دست‌نویس شماره ۵۷۸/۸، برگ ۶۳ پ) آمده و چنین است:

خادمی بیت را به صورتی غلط تغییر داده و به اصل آن هیچ اشاره‌ای نکرده است. صورت صحیح بیت با تصحیح قیاسی چنین است:

مصطفی را شفیع عالم کرد	مقتدای نثر آدم کرد
• دیده چشم راست گر بجهد	صحتش باشد از خطر برهد
دیده گر چشم چپ جهد به تمام	سخن زشت گویدش ایام

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۶۰)

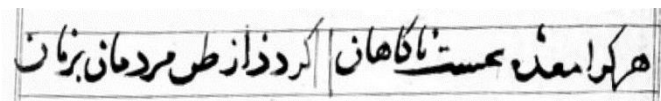
نسخه کتابخانه راشد افندی (۸۶۹ ق، برگ ۶۵ پ) که پس از نسخه کتابخانه ملی پاریس (کتابت ۷۶۴ ق) کهن‌ترین منبع اختلاج‌نامه است، آشکارا به جای «ایام»، «نمّام» (سخن‌چین) دارد و همین درست است:

• هر که را معده جست ناگهان	گردد از طنز مردمان پژمان
----------------------------	--------------------------

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۶۶)

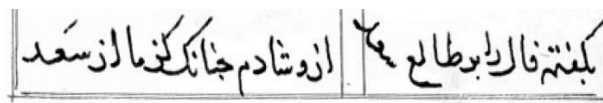
ضبط نسخه کتابخانه ملی پاریس (اختلاج‌نامه، برگ ۱۵۲ پ)، «ظن» (بی نقطه) است. ظن «گمان بد» است و اینجا کاملاً با متن متناسب است و نیازی به تغییر ندارد.

• بگفتم فال را بر طالع سعد	از او شادم چنانک کز ما از سعد
----------------------------	-------------------------------

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۷۷)

بیت تنها در نسخه کتابخانه ملی پاریس (اختلاج‌نامه، برگ ۷۶۴ ق، برگ ۱۹۴ پ) آمده و ظاهراً کاتب نتوانسته مصراع دوم را بخواند و به این صورت ضبط کرده است:

صورت درست «اسماء» است که معشوق سعد است و این دو از عرایس شعر عرب‌اند. قطران تبریزی (۱۳۳۹، ص. ۲۷) گفته است:

ز مهر سیم‌سیمایی مرا دینارگون سیم
 ای در لب چون شکر تو کام دلم
 سودای تو حلقه می‌زند بر در جان
 همی نالم ز درد او چو سعد اندر غم اسما
 دودی است ز سودای تو بر جام دلم
 عشق تو زده‌ست خیمه بر بام دلم
 (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۱)

خادمی رباعی را از جنگ اشعار کتابخانه ملک (دست‌نویس شماره ۵۳۱۹، ص. ۵۷۳) نقل کرده است. بعضی از برگ‌های این نسخه دچار آبدیدگی شده‌اند و مطالب دو روی آن‌ها در هم آمیخته است. به همین دلیل، مصحح در اینجا مصراع دوم را درست نخوانده و معنای آن از دست رفته است. صورت درست مصراع چنین است: «وی از می سودای تو پُر جام دلم»:

۲-۲. افتاده‌ها

با اینکه خادمی بیش از بیست دست‌نویس را گرد آورده و اشعار جاجرمی را از میان اوراق آن‌ها بیرون کشیده، هنوز هم می‌توان به منابعی دست یافت که حاوی اشعاری تازه از جاجرمی‌اند. برای نمونه: کلاتی در *مونس‌الاحرار فی دقائق الاشعار* (فیلم شماره ۳۷۸۷، برگ ۳۳۳ ر) در کنار دیگر اشعار جاجرمی غزل ذیل را هم آورده است:

تا کی کنی جور و جفا بر جان ما یعنی که چه؟	ما را نخواهی گشت تو ای بی‌وفا یعنی که چه؟
دل بردی از من تن زدی، تیر جفا بر من زدی	صد را چو من گردن زدی زین شیوه‌ها یعنی که چه؟
گفتی پرت را بشکنم، گفتم درت را بشکنم	گفتی سرت را بشکنم، بشکن بیبا یعنی که چه؟
گفتی ز من جان کی بری، گفتم تو دانی دلبری	بگشادی ای رشک پری، دست جفا یعنی که چه؟
گفتی که جان ده در غم تا بو که بینی یک دم	چون از رُخت من خرّمم، جان گو برآ یعنی که چه؟
من دل کنم قربان تو، وز جان برم فرمان تو	تو آن من، من آن تو، خه مرحبا! یعنی که چه؟
بدر است از جان چاکرت، وز دل غلام کمترت	در چشم او خاک درت شد توتیا یعنی که چه؟

زبان شعر نزدیک به سبک شعری جاجرمی است و تخلص بدر هم در پایان آن دیده می‌شود؛ بنابراین، دلیلی برای ردّ این انتساب نداریم.

در همین دست‌نویس (برگ ۳۳۶ پ)، قصیده جاجرمی با عنوان «در لزوم پسته و بادام و شکر» بیتی دارد که در تصحیح خادمی (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۳) نیامده و از قضا، تخلص «بدر» در این بیت هم آمده است:

به دو بادام تو کز آرزوی یک شکر
 هست در خون جگر پسته‌صفت بدرِ عمّر

۲-۳. افزوده‌ها

یکی از مهم‌ترین اشکالات کار خادمی، اعتماد و اتکای بی‌چون‌وچرا به منابع بسیار متأخر یا منابعی است که در آن‌ها اشعار بدر جاجرمی با سروده‌های دیگران، به‌ویژه شاعران هم‌نام او، درآمیخته است. یکی از این منابع، *تذکره شعرای فارسی* از تألیفات سعید نفیسی است که به چاپ نرسیده و به شماره ۸۹۸۰ در کتابخانه مرکزی

دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (دانش‌پژوه، ۱۳۶۴، ج. ۱۶۷/۱۷). نفیسی در جلد پنجم این تذکره، پس از شرح حال بدر جاجرمی، منتخبی از اشعار او را نقل کرده که شماری از آن‌ها از دیگران است. خادمی خود متوجه این موضوع بوده و به برخی از این اشعار اشاره کرده (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۱۷-۲۱۸)، اما باز هم چند نمونه از چشم او دور مانده و به نام جاجرمی منتشر شده است.

منبع دیگر، جنگ اشعار شماره ۵۳۱۹ کتابخانه ملک است (افشار، ۱۳۷۰، ج. ۲۹۲/۸) که در قرن ۱۰ ق. کتابت شده است. این جنگ از این نظر حائز اهمیت است که تنها منبع چند شعر از بدر جاجرمی است اما ایراد مهمی دارد و آن این است که در بخش رباعی‌ها، اشعار بدر با سروده‌های کمال‌الدین اسماعیل، امامی هروی، شرف‌الدین شفروه و مجیرالدین بیلقانی درآمیخته است. عمده این رباعی‌ها در دیوان‌های این شاعران دیده می‌شوند؛ بنابراین، در نسبت‌دادن باقی آن‌ها به بدر باید احتیاط کرد.

شاعرانی که خادمی اشعارشان را به نام بدر جاجرمی منتشر کرده از این قرارند:

۲-۳-۱. بدرالدین هروی

خادمی این رباعی‌ها را که با اختلافاتی اندک در *لباب‌الالباب* (عوفی، ۱۹۰۳-۱۹۰۶ م، ج. ۲۵۰/۱) به نام بدرالدین هروی است، به تبعیت از تذکره شعرای فارسی به نام جاجرمی آورده است:

بر روی بتم ز باده چون رنگ افتاد   ز آن روی میان من و دل جنگ افتاد
از چنگ هـوا بازخریدم دل را   معشوق ترانه‌زن چو در چنگ افتاد

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۸۸)

گفتم که به گاز غم پرت برگیرم   چون شمع ز آتش رُخت درگیرم
تا ظن نبری که از تو دل برگیرم   از تو نُبرم و ر بُرم از سرگیرم

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۰)

گه تاب کمند مشک‌بار تو کشم   گه غصه جزع پُرخمار تو کشم
بر دل ز نهال وصل یک شاخ نماند   آخر به کدام برگبار تو کشم

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۰)

دستی داری چو کیسه باد تهی   و آنکه گویم مکن مرا پادشهی^۱
این پرده مزن ورنه کنم از دستت   چون چنگ دل خویش به فریاد تهی

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۱۲)

۲-۳-۲. بدرالدین دمراچی

اشعار ذیل در جنگ اشعار کتابخانه ملک (دست‌نویس شماره ۵۳۱۹، ص. ۹۵۰، ۹۵۲) به نام بدرالدین دمراچی است و علاوه بر این، با محتوا و سبک اشعار بدر جاجرمی هیچ نسبتی ندارد. باین‌حال، خادمی باز هم به استناد تذکره شعرای فارسی آن‌ها را از بدر دانسته است:

زمانه‌سان وزیری گشت پیدا   به فضل و دانش ابن‌روندی
زعیم ملک و ملت بوالمظفر   حسام‌الدین حسین کاحجندی
بدین نسبت چرا جویی شرارت   بدان قامت چرا جویی بلندی

برو تا بر کسی بینی نخندی
 هالا! تا صدر دیوان را بکندی
 چرا لنگوته‌ای بر ... سون نبندی
 جوال کرتسه (۹) و آخر نژندی
 که‌های جزم و کمخا و پرنندی
 تو باری ژنده هندو نژندی
 (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۴۸)

دَر و دهلیز و دگنایش بینید
 فرامش کردن نایش بینید
 (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۲۱)

میان خواجگان در خواجه‌تاشی
 چو در دیوان درآیی صدر گیری
 تو ای لالا کمر کرای مردار
 چو کرایان نفس کش برنگیری
 تو را لنگوته و کهلی تمام است
 گر اصل تو کسی یا ناکسی بود
 مسلمانان مسلمانیش بینید
 به ترکی آب را می‌خواند او سو

از این بدرالدین دمراجی اطلاع خاصی در دست نیست. در برخی جنگ‌ها مانند *انیس‌الخلوة و جلیس‌السلوة* (ملطوی، ۱۳۹۰، ۲۱۳ر)؛ جنگ ۶۵۱ سنا (ضیاء، ۱۳۹۱، ص. ۳۴۶) و جنگ لالا اسماعیل (حسن‌لو، ۱۳۸۱، ص. ۵۸۲) ابیات پراکنده اندکی از او باقی مانده که همچون ابیات بالا مضمون غالب آن‌ها هجاست و پیداست که شاعری هجاگو بوده است.

۲-۳-۳. کمال‌الدین اسماعیل

رباعی‌های ذیل با اختلافاتی جزئی در چاپ‌های مختلف دیوان کمال‌الدین اسماعیل آمده‌اند و وجود آن‌ها در دست‌نویس‌های کهن و معتبر دیوان او تردیدی باقی نمی‌گذارد که از کمال‌الدین اسماعیل‌اند.

گل‌گرچه به طبع خوب و دم‌ساز افتاد
 معشوقه بلب‌لب خوش‌آواز افتاد
 بس خنده‌زنان آمد و چون روی تو دید
 گریان‌گریبان خجل‌خجل بازافتاد

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۸۷؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۸۵۹؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۰۹؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۵۴۵)

شد دیده به عشق رهنمون دل من
 تا کرد پُر از غصه درون دل من
 زنه‌ار اگر دلم نماند روزی
 از دیده طلب کنی خون دل من

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۳؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۹۳۴؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۷۷؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۳۸۸)

ای شادی آن عهد که بودت غم من
 در خاطر من نبند که ناگاه چنین
 بودی شب و روز مونس و همدم من
 تو کم ز منی گیری و گیری کم من

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۳؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۸۸۸؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۷۷؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۵۰۵؛ جمال خلیل شروانی، ۱۳۷۵، ص. ۳۹۷ [کمال])

گر رنجه کنی قدم به پرسیدن من
 مانند پسته‌ام که بتوان دیدن
 روشن کنی از جمال خود مسکن من
 خونین دل من در استخوان تن من

(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۳؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۸۲۵؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۷۷؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۱۰۶)

- من بودم دوش و یار سیمین تن من
ایشان همه صبحدم پراکنده شدند
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۳؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۹۳۴؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۷۷؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۷۹)
- تا بی سببی تو رفته‌ای از بر من
تا بی تو چه‌ها می‌گذرد بر سر من
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۳؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۷۶؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۱۶۷)
- ای هیچ نخورده غم به غم خوردن من
یک بار در این تب به کنارم درگیر
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۴؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۸۱۷؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۷۷؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۴۵۲)
- شمع که شده است جان من دشمن من
بر یاد لب تو وقت جان دادن من
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۴؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۸۴۱؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۷۸؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۶۶۵)
- خرسند نشد یار به سربازی من
از من به بهای عشوه جان می‌خواهد
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۴؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۸۲۸؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۷۸؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۴۸۵)
- ای وصف تو سرمایه گویایی من
تا خاک سر کوی تو شد قبله من
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۵؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۹۱۲؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۷۸؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۱۷۴)
- ای رنج زمانه بهره دشمن تو
تابنده چو شمع است رخ روشن تو
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۷؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۸۶۱؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۸۲؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۱۴۷)
- در خلوت وصل ای چو شکر لب تو
من پیر شوم جان خود آرم بر تو
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۶؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۸۲؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۳۳۱؛ جمال خلیل شروانی، ۱۳۷۵، ص. ۳۵۱ [کمال])
- ای چشم وجود نور رخساره تو
هر دم بکشد چشم تو صد مسکین را
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۷؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۶، ص. ۸۸۲؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۴۳۸)

ای روی تو همچو کف پیغمبر تو پیغمبر من باد به حق داور تو
 ترسم که تو دین موسوی نگذاری من دین محمدی کنم در سر تو
 (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۶؛ کمال‌الدین اسماعیل، ۱۴۰۲، ص. ۸۵۲) ^۲

۲-۳-۴. خواجه‌ی کرمانی

با عقیق لب او لعل بدخشان کم گیر با گل عارض او لاله نعمان کم گیر
 سخن سرکشی سرو سهی بیش مگو قد یارم نگر و سرو خرامان کم گیر
 با وجود لب لعل و خط مشک‌افشانش یاد ظلمت مکن و چشمه حیوان کم گیر
 شب تاریکت اگر وصل میسر گردد با رُخش چشمه خورشید درخشان کم گیر
 غمزه‌اش بین و دگر شوخی عبهر کم جوی خط سبزش نگر و سبزه بستان کم گیر
 وصل آن حور پری‌چهره گرت دست دهد نام جنت مبر و ملک سلیمان کم گیر
 و گرت میل تماشای گلستان باشد در جمالش نگر و طرف گلستان کم گیر
 بدر، این منزل ویران نه به دلخواه تو است از اقالیم جهان شهر سپاهان کم گیر
 (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۴۱)

غزل فوق در تذکره‌الشعراء (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۹۰۰م، ص. ۲۲۰)، عرفات‌العاشقین (اوحدی، ۱۳۸۹، ج. ۷۰۸/۲)، لطایف‌الخیال (دارابی اصطهباناتی، ۱۳۹۱، ص. ۳۸۳ [فقط ۴ بیت اول])، خزانه عامره (آزاد بلگرامی، ۱۳۹۳، ص. ۲۰۸)، جنگ شماره ۵۳ د دانشکده ادبیات دانشگاه تهران (فقط بیت اول و سوم)، مجموعه اشعار شماره ۴۴۹ کتابخانه مجلس و تذکره شعرای فارسی به نام بدر جاجرمی است و خادمی با تکیه بر این منابع، غزل را در میان اشعار بدر آورده است.

در اثبات نادرستی این انتساب چند نکته می‌توان گفت:

- دولت‌شاه فقط یک قصیده و یک غزل به جاجرمی نسبت داده که هر دو از دیگران است؛ قصیده از مجیر بیلقانی است و خادمی (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۱۴) خود در باب آن سخن گفته و غزل نیز همین است که از خواجه‌ی کرمانی است.

- آزاد بلگرامی غزل را از تذکره‌الشعراء نقل کرده و مؤلفان عرفات‌العاشقین و لطایف‌الخیال نیز به احتمال بسیار از همان اخذ کرده‌اند. در مجموعه اشعار شماره ۴۴۹ هم در مجموع ۱۶ بیت از اشعار بدر جاجرمی آمده که «با انتخاب تذکره‌الشعراء یکی است» (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۶۳).

- تاریخ کتابت جنگ شماره ۵۳ د را حدود ۱۱ و ۱۲ق. تخمین زده‌اند (دانش‌پژوه، ۱۳۳۹، ص. ۱۷۲) و مجموعه اشعار شماره ۴۴۹ هم مورخ ۱۳۳۴ق. است؛ بنابراین هر دو از منابع متأخرند.

- درباره تذکره شعرای فارسی و اشکالات این اثر نفیسی پیش‌تر توضیح دادیم.

- غزل فوق با تفاوت‌هایی جزئی در دیوان خواجه‌ی کرمانی (۱۳۳۶، ص. ۲۶۹) آمده و دست‌کم در دو نسخه کهن از دیوان اشعار خواجه ثبت شده است: نسخه کتابخانه ملک به شماره ۵۹۸۰ مورخ ۷۵۰ ق (برگ ۵۹ ر)؛ نسخه کتابخانه ملک به شماره ۵۹۶۳ مورخ ۸۲۹ ق (۹۶ ر).^۳ در دیوان خواجه، بیت تخلص غزل همراه با یک بیت اضافی چنین است:

گوش بر قول مغنی کن و بر طرف چمن
صبحدم نغمه مرغان خوش‌الحان کم گیر
خواجو، این منزل ویران نه به اندازه توست
از اقالیم جهان خطه کرمان کم گیر

- بدرالدین جاجرمی بهترین سال‌های عمر را در اصفهان گذرانده و هیچ‌گاه از اقامت در اصفهان اظهار دلتنگی نکرده است. در حقیقت، او در پی یافتن ممدوحی درخور از خراسان به اصفهان پناه آورده بود و چون در این شهر به مقصود رسید همان‌جا ماند. او در اصفهان، ملک‌الشعرا دربار بهاء‌الدین محمد، فرزند بزرگ شمس‌الدین محمد صاحب‌دیوان، شد و باقی عمر را در ناز و نعمت زیست (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۷). در مقابل، خواجوی کرمانی، چنانکه مصحح دیوان او نوشته، ماندن در کرمان را شایسته خود نمی‌دانست و پیوسته از حضور در این شهر گله‌مند بود و «بالاخره از آن منزل ویران نجات یافت و به شیراز که سال‌ها در آرزوی آن بود ... رهسپار شد» (خواجوی کرمانی، ۱۳۳۶، ص. ۴). ابیات ذیل بخشی از شکوه‌های او در همین زمینه است:

مُردم از اندوه، از کرمان نمی‌یابم خلاص
ای عزیزان هر که مُرد او را ز کرمان چاره نیست
(خواجوی کرمانی، ۱۳۳۶، ص. ۲۱۷)

میل خواجو همه خود سوی عراق است، مگر
صبر ایوب خلاصی دهد از کرمانش
(خواجوی کرمانی، ۱۳۳۶، ص. ۲۸۳)

خرم آن روز که از خطه کرمان بروم
دل و جان داده ز دست از پی جانان بروم
(خواجوی کرمانی، ۱۳۳۶، ص. ۳۱۲)

آن همه محنت که ایوب پریشان‌حال یافت
بنده را اضعاف آن بنگر ز کرمان یافته
(خواجوی کرمانی، ۱۳۳۶، ص. ۶۰۶)

خواجو چه نشینی که گر ایوب صبوری
چندین همه در محنت کرمان نتوان بود
(خواجوی کرمانی، ۱۳۳۶، ص. ۶۷۱)

مجموع این قرائن نشان می‌دهد که دولت‌شاه این غزل را به اشتباه به بدر نسبت داده است و تذکره‌نویسان بعدی از او تبعیت کرده‌اند. می‌دانیم که دولت‌شاه از این اشتباهات فراوان دارد و در این زمینه مشهور است (برای نمونه نک. زرین‌کوب، ۱۳۶۱، ج. ۱/۲۴۲؛ صفا، ۱۳۶۳، ج. ۴/۵۳۳).

۲-۳-۵. امامی هروی

بی روی تو گر زآنکه غمی داشت دلم
هم چشم وفا از تو همی داشت دلم
تو چشم دل منی و در معرض جان
از چشم خود این چشم نمی‌داشت دلم
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۰)

این رباعی در جنگ اشعار کتابخانه ملک (دست‌نویس شماره ۵۳۱۹، ص ۵۷۴) ذیل رباعی‌های جاجرمی آمده، اما در اصل از اشعار امامی هروی است و در پنج نسخه از هشت دست‌نویس دیوان او ثبت شده که کهن‌ترین آن‌ها، دست‌نویس کتابخانه چستربیتی (مورخ ۹۹۹ق.) است (نک. امامی هروی، ۱۳۹۴، ص. ۲۲۹).

۲-۳-۶. شرف‌الدین شفروه

سه رباعی ذیل که در جنگ اشعار شماره ۵۳۱۹ کتابخانه ملک به نام جاجرمی آمده‌اند، از سروده‌های شرف‌الدین شفروه‌اند:

کس برد ز عشق این همه بیداد که من؟
آن را که میان ما جدایی افکند
یا از تو بدین درد دل افتاد که من؟
دشنام نمی‌دهم چنان باد که من
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۴)

این رباعی در گزیده اشعار شفروه در خلاصه‌الاشعار (دست‌نویس شماره ۷۷۹۰، برگ ۱۵۹ پ)، آتشکده (آذر بیگدلی، ۱۳۳۶-۱۳۴۰، ج. ۳/۹۴۹) و مجمع‌الفصحاء (هدایت، ۱۳۸۲، ج. ۱/۱۱۰۲) به نام شرف‌الدین شفروه است.

بگداخت در اشک همچو شکر تن من
چون چنگ شد از رخ تو لاغر تن من
می‌سوزد بخور عود دور تن من
کز ضعف توان شمرد رنگ و تن من
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۳)

صورت صحیح رباعی در دیوان شفروه (دست‌نویس شماره ۳۲۰۴، برگ ۱۵۵ پ) چنین است:

بگداخت در اشک همچو شکر تن من
چون چنگ شد از زخم تو لاغر تن من
کس داد وفای تو چنان داد که من؟
گفتی که نکو می‌گذرانی بی ما
می‌سوزد چون عود در آذر تن من
کز ضعف توان شمرد رگ در تن من
یا برد ز تو این همه بیداد که من؟
آن کو به تو بد خواست چنان باد که من
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۴)

این رباعی نیز که مضمون آن مشابه رباعی نخست است، در دیوان شفروه (دست‌نویس شماره ۳۲۰۴، برگ ۱۵۷ پ) دیده می‌شود.^۴

۲-۳-۷. مجیرالدین بیلقانی

چون سایه نه نیستم، نه هستم بی تو
تا سایه وصل برگرفتی ز سرم
وز سایه خویشتن گسستم بی تو
چون سایه به خاک درنشستم بی تو
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۴)

این رباعی را نیز مدون جنگ اشعار کتابخانه ملک (دست‌نویس شماره ۵۳۱۹، ص ۵۷۶) در میان رباعی‌های جاجرمی ضبط کرده، اما حقیقت این است که از مجیرالدین بیلقانی (۱۳۵۸، ص. ۴۱۲) است و در سه نسخه از دست‌نویس‌های دیوان او آمده است.

۲-۳-۸. یکی از همراهان اعتمادالسلطنه!

اعتماد به منابع متأخر گاه در کار خادمی اشتباهاتی پیش آورده است. یکی از این منابع، جنگ نظم و نثر شماره ۹۶۹۱ کتابخانه مجلس است که میرزا آقا دبیرالاسلام در قرن ۱۴ق. گرد آورده و در آن رباعی زیر را به جاجرمی نسبت داده است:

در گور سفید با بتی غیرت ماه
از دست منه مرا که رفتم از دست
گفتم ز غم تو حال من گشت سیاه
خندید و به عشوه گفت رو گور سیاه
(جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۸)

حال آنکه در واقع، سروده یکی از همراهان اعتمادالسلطنه است که در ناحیه‌ای به نام گور سفید، از توابع فیروزکوه، سروده است (صنیع‌الدوله، ۱۳۶۲-۱۳۶۳، ص. ۳۵).

۲-۴. اشکالات کلی و روش شناختی

گذشته از اشکالاتی که تا اینجا برشمردیم، در مقدمه، روش تصحیح و یادداشت‌های خادمی نقص‌های کلی دیگری نیز می‌توان دید.

۲-۴-۱. مقدمه

خادمی در همان آغاز مقدمه، منابعی را که ذکری از بدرالدین جاجرمی در آن‌ها آمده فهرست کرده است (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۳). بدیهی است که منابع متعددی مانند *تذکره الشعراء*، *لطائف الطوائف*، *خلاصه‌الاشعار*، *سلم‌السموات* و *عرفات‌العاشقین* باید در این فهرست باشند اما منابع متأخر و دست‌چندمی مانند *تاریخ مغول* از *حملة چنگیز تا تشکیل دولت تیموری*، *ریحانة‌الادب*، *گلزار جاویدان*، *اعلام اصفهان*، *تذکره شعرای استان اصفهان* از قرن پنجم تا عصر حاضر و *اثرآفرینان* در این فهرست جای ندارند. هیچ‌یک از این آثار نکته تازه‌ای ندارند و مطالب آن‌ها برگرفته از همان منابع بالاست.

شیوه درست و علمی در هر پژوهش این است که با بررسی دقیق منابع اصیل نکته‌های مهم و مرتبط آن‌ها نقل و تحلیل شوند. یکی از مهم‌ترین ایرادات مقدمه، ذکر مطالب غیرضروری یا مفصلی است که حذف یا تلخیص آن‌ها هیچ لطمه‌ای به تحقیق نمی‌زند؛ مثلاً دولتشاه این بیت را از رکن‌الدین قبایی نقل کرده و به اشتباه «معجری» (معجز: نوعی روسری) را نام استاد بدر جاجرمی پنداشته است:

فحل اشعارم قبایی زآن سبب دارم لقب چون زنان، ای بدر جاجرمی، رهین معجری

صاحب‌الذریعه در شرح حال معجزی تبریزی حدس زده که ممکن است این شاعر همان معجری باشد. خادمی (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۲-۲۳) هم نظر به همین مناسبت قصیده‌ای ۴۲ بیتی از معجزی را از جنگ مورخ ۱۰۸۴ق. کتابخانه ملی نقل کرده است؛ یعنی چند صفحه صرف نکته‌ای شده که اصلاً اساسی ندارد.

حدود پانزده صفحه از مقدمه (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۱-۳۶) به مطالب تذکره‌ها درباره جاجرمی اختصاص یافته است. در این بخش، بسیاری از مطالب تکراری، لفظ‌پردازی‌ها و گزافه‌گویی‌های بی‌اهمیت و گاه بی‌ربط تذکره‌نویسان عیناً نقل شده است. مصحح حتی از مقدمه طولانی تقی‌الدین کاشانی که مشتمل بر داستان‌پردازی‌های معهود او در شرح احوال شعراست، فروگذار نکرده و همه آن را نقل کرده است.

در «شرح توصیفی نسخه‌ها» نیز این اطناب به چشم می‌خورد و مثلاً در معرفی نسخه مونس‌الاحرار محفوظ در کتابخانه مجلس به شماره‌های ۱۱۲۷۲ و ۱۱۲۷۳، چندین صفحه صرف مطالب قزوینی و معین شده که پیش‌تر چاپ شده‌اند و نقل بسیاری از آن‌ها لزومی ندارد (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۵۱-۵۶).

۲-۴-۲. روش تصحیح

در تصحیح یک متن، هنگامی که مصحح به دست‌نویس‌های اصیل و معتبر دسترسی دارد و از طریق آن‌ها می‌تواند به صورت صحیح و نزدیک به متن اصلی برسد، نسخه‌های متأخر اهمیتی نخواهند داشت؛ بنابراین، نیازی نیست انبوهی از اختلافات و نسخه‌بدل‌های غالباً غلط و مخدوش در پانویس ذکر شوند. نسخه‌های متأخر

در حکم منابعی جنبی‌اند که باید آن‌ها را بررسیید و هرگاه منابع اصلی، مشکلات و ابهامات متن را حل نکردند، از آن‌ها بهره گرفت. این نکته‌ای است که خادمی در تصحیح دیوان بدر جاجرمی به آن توجه نکرده و در پانویشت‌ها تمام منابع هر شعر را فهرست و اختلافات آن‌ها را نقل کرده است؛ در نتیجه، خواننده جدی و پژوهشگر این نوع متون در میان انبوهی از رموز و نسخه‌بدل‌ها سردرگم می‌شود و در بررسی و مقایسه نسخه‌بدل‌ها و ارزش‌گذاری منابع به دشواری می‌افتد. از جمله این منابع می‌توان نمونه‌های ذیل را نام برد:

- مجموعه اشعار شماره ۴۴۹ کتابخانه مجلس مورخ ۱۳۳۴ق (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۶۳).
- جنگ نظم و نثر شماره ۹۶۹۱ کتابخانه مجلس متعلق به قرن ۱۴ق (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۶۳).
- مجموعه اشعار شماره ۲۶۷۵ کتابخانه مجلس کتابت‌شده بین سال‌های ۱۲۶۴ تا ۱۲۹۴ق (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۶۴).

- جنگ شماره ۱۸۴۱۵ کتابخانه مجلس مورخ ۱۲۹۸ق (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۶۴).
- مجموعه شماره ۳۸۰۶ دانشگاه تهران مورخ ۱۳۰۰ق (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۶۴).

اشکال دیگر این است که خادمی مونس‌الاحرار چاپ میر صالح طبیبی را در شمار منابع تصحیح خود گنجانده و اختلافات آن با نسخه‌ها را فهرست کرده است؛ حال آنکه، خود به‌خوبی از ایرادات چاپ او مطلع بوده و آن‌ها را برشمرده است (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۶۷). ضمن آنکه نسخه‌بدل‌های طبیبی را هم در پانویشت‌ها آورده و در توضیح این کار نوشته است: «میر صالح طبیبی، مصحح مونس‌الاحرار، نسخه عکسی کتاب را با نسخ دیگری از مونس‌الاحرار مقابله کرده و از محتوای آن‌ها سود جسته است. با توجه به این امر، دسترسی به این نسخ برای ما ضروری نمی‌نمود و برای آگاهی از ضبط این نسخه‌ها، مراجعه به پاورقی‌های طبیبی را کافی دانستیم.» (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۶۸). فارغ از اینکه با آن همه ایرادات کار طبیبی تا چه حد می‌توان به صحت نسخه‌بدل‌ها در چاپ او اعتماد کرد، تأملی مختصر در این نسخه‌بدل‌ها نشان می‌دهد که بیشتر آن‌ها با ضبط‌های منابع دیگر یکسان‌اند و تازگی و اهمیتی ندارند.

۲-۴-۳. یادداشت‌ها

اطناب و ذکر نکته‌های بدیهی در یادداشت‌ها هم دیده می‌شود. در یک پژوهش تخصصی، بهتر است لغاتی مانند ولی، کبریا، کیمیا (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۲۷)، خرگه، قبه (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۳۱)، عنا، خون‌بها (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۷۹)، عقیق (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۸۱)، دشمن‌کام (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۸۳)، زنج، پاشنه (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۹۱)، حجامت (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۹۵) شرح داده نشوند. چنان‌که شناساندن تفصیلی کسانی چون جمشید (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۲۸)، فریدون، دارا (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۳۳)، نوشروان، بوذرجمهر (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۳۴)، رستم (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۴۴)، سکندر، بهرام (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۴۶)، اردشیر (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۵۸)، حاتم طایی (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۶۸)، خسرو پرویز (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۷۷) و فرهاد (جاجرمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۸۲) لزومی ندارد.

۳. نتیجه‌گیری

تصحیح دیوان بدرالدین جاجرمی گامی ارزشمند در جهت گردآوری و احیای آثار شاعری مهم اما کمترشناخته‌شده از قرن هفتم هجری است. بررسی دقیق این تصحیح، کاستی‌ها و اشکالاتی را در آن آشکار می‌کند که نیازمند تجدیدنظرند. خطاهای راه‌یافته به متن، اعم از خطاهای حروف‌چینی یا بدخوانی واژه‌ها و عبارات، باید بر اساس ضبط‌های منابع معتبر و قرائن و شواهد متنی و برون‌متنی اصلاح شوند. کوشش مصحح در شناسایی منابع متعدد اشعار جاجرمی ستودنی است اما افزودن اشعار نویافته‌ای که از قلم افتاده‌اند، بر غنای دیوان خواهد افزود. اعتماد و اتکا به منابع متأخر و نامعتبر، به‌ویژه بی‌دقتی در تفکیک اشعار جاجرمی از شاعران دیگر، موجب شده تعداد درخور توجهی از سروده‌های دیگران به دیوان او راه یابد. افزون بر این، اشکالات روش‌شناختی مانند اطناب در مقدمه با نقل مطالب تکراری یا کم‌اهمیت، عرضه انبوهی از نسخه‌بدل‌های غیرضروری از منابع متأخر در پانوش‌ها و توضیح واضحات در بخش تعلیقات، از ارزش علمی کار کاسته‌اند و باید برطرف شوند.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- معنی مصراع و تناسب آن با کل شعر مبهم است.
- ۲- اطلاع از وجود دو رباعی اخیر در دیوان شفروه را مدیون سید علی میرافضلی هستم. لطفش کم مباد.
- ۳- از دکتر رحمان ذبیحی سپاسگزارم که مرا از این نکته آگاه کرد و تصویر این دو نسخه را به دستم رساند.
- ۴- این رباعی در مجمع‌الرباعیات (تدوین ۵۸۴-۶۰۰ق) آمده، اما نام شاعر ناخواناست (ایمانی، ۱۳۸۹، ص. ۴۱). همین کافی است که بگوییم از جاجرمی نیست. در نزهة‌المجالس (جمال خلیل شروانی، ۱۳۷۵، ص. ۵۰۷) هم گوینده آن ناشناس است. مؤلفان آتشکده (آذر بیگدلی، ۱۳۳۶-۱۳۴۰، ج. ۱۰۰۶/۳) و ریاض‌الشعراء (واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج. ۱۸۵۰/۳) آن را به کمال‌الدین اسماعیل نسبت داده‌اند.

منابع

- اختلاج‌نامه، دست‌نویس شماره ۳۳۶۵ کتابخانه ملی پاریس، کتابت ۷۶۴ق. [نسخه خطی].
- اختلاج‌نامه، دست‌نویس شماره ۵۷۸/۸ کتابخانه راشد افندی، کتابت ۸۶۹ق. [نسخه خطی].
- افشار، ایرج (۱۳۷۰). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک (ج ۸). انتشارات آستان قدس رضوی، کتابخانه و موزه ملی ملک.
- امامی هروی، عبدالله بن محمد (۱۳۹۴). دیوان (عصمت خوئینی، مصحح). مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- امیر معزی، محمد بن عبدالملک (۱۳۱۸). دیوان (عباس اقبال، مصحح). کتابفروشی اسلامیة.
- انوری، اوحدالدین (۱۳۳۷-۱۳۴۰). دیوان (محمدتقی مدرس رضوی، مصحح) (۲ ج). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اوحدی، تقی‌الدین محمد (۱۳۸۹). عرفات‌العاشقین (ذبیح‌الله صاحب‌کاری، مصحح) (۸ ج). میراث مکتوب و کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ایمانی، بهروز (۱۳۸۹). مجمع‌الرباعیات: کهن‌ترین رباعی‌نامه فارسی. / اوراق عتیق، (۱)، ۱۷-۵۴.

آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۳۶-۱۳۴۰). *آتشکده* (حسن سادات نصری، مصحح) (۳ ج). امیرکبیر.
آزاد بلگرامی، میر غلامعلی (۱۳۹۳). *خزانه عامره* (هومن یوسفدهی، مصحح) (۲ ج). کتابخانه، موزه و مرکز
اسناد مجلس شورای اسلامی.

جاجرمی، بدرالدین بن عمر (۱۳۹۷). *دیوان بدر جاجرمی*. در *متون ایرانی* (دفتر چهارم، به کوشش جواد بشری).
کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

جاجرمی، بدرالدین بن عمر (۱۴۰۲). *دیوان بدرالدین جاجرمی به انضمام اشعار محمد بن بدرالدین جاجرمی*
(روح‌الله خادمی، مصحح). مجمع ذخائر اسلامی.

جمال خلیل شروانی (۱۳۷۵). *نزهة المجالس* (محمدامین ریاحی، مصحح). علمی.

جنگ اشعار، دست‌نویس شماره ۵۳۱۹ کتابخانه ملک، کتابت حدود قرن ۱۰ ق. [نسخه خطی].

جنگ اشعار، دست‌نویس شماره ۸۸۳۶ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابت قرن ۱۱ ق. [نسخه خطی].
حسن‌لو، حیدر (۱۳۸۱). *سغینه‌ای کهن از نظم و نثر (مجموعه شماره ۴۸۷ لالا اسماعیل)*. [پایان‌نامه منتشر نشده
دکتری]. دانشگاه تهران.

خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۶۸). *دیوان* (ضیاء‌الدین سجادی، مصحح). زوآر.

خلاصه‌الاشعار و زبده‌الافکار، دست‌نویس شماره ۷۷۹۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابت حدود قرن ۱۰ ق.
[نسخه خطی].

خواجه‌جوی کرمانی، کمال‌الدین محمود (۱۳۳۶). *دیوان* (احمد سهیلی خوانساری، مصحح). کتابفروشی محمودی و
بارانی.

دارابی اصطهباناتی، شاه محمد (۱۳۹۱). *لطائف‌الخیال* (یوسف بیگ‌باباپور، مصحح). مجمع ذخائر اسلامی.
دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۳۹). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات. *مجله دانشکده ادبیات و علوم*
انسانی دانشگاه تهران، ۸(۱)، ۳-۶.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/807351>

دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۶۴). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران* (ج ۱۷). مؤسسه
انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

دولتشاه سمرقندی (۱۹۰۰ م). *تذکره الشعراء* (ادوارد براون، مصحح). بریل.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. دانشگاه تهران.

دیوان شرف‌الدین شفره، دست‌نویس شماره ۳۲۰۴ کتابخانه بایگانی ملی هند، فیلم شماره ۱۴۱۵ کتابخانه مرکزی
دانشگاه تهران، کتابت ۱۰۲۷ ق. [نسخه خطی].

زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۱). *نقد ادبی* (ج ۲). تهران: امیرکبیر.

شرف‌الدین علی یزدی (۱۳۸۷). *ظفرنامه* (سید سعید میرمحمدصادق و عبدالحسین نوایی، مصحح) (۲ ج).
کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳). *تاریخ ادبیات در ایران* (ج ۴). انتشارات فردوسی

صنیع‌الدوله، محمدحسن خان (۱۳۶۲-۱۳۶۳). *مطلع‌الشمس* (به اهتمام تیمور برهان لیمودهی) (ج ۳). فرهنگسرا
(یساولی).

ضیاء، محمدرضا (۱۳۹۱). سفینه شاعران قدیم (نیمه دوم نسخه ۶۵۱ سنه). در *متون ایرانی* (دفتر سوم، به کوشش جواد بشری). کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

عطار نیشابوری، فریدالدین محمد (۲۵۳۵). *خسرونامه* (احمد سهیلی خوانساری، مصحح). زوآر.

عوفی، سدیدالدین محمد (۱۹۰۳-۱۹۰۶م). *لباب‌الالباب* (ادوارد برون، مصحح) (۲ ج). بریل.

قطران تبریزی، ابومنصور (۱۳۳۹) *دیوان* (محمد نخجوانی، مصحح). چاپخانه شفق.

کمال‌الدین اسماعیل (۱۳۴۸). *دیوان* (حسین بحرالعلومی، مصحح). کتابفروشی دهخدا.

کمال‌الدین اسماعیل (۱۳۹۶). *کلیات خلاق‌المعانی کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی* (سید مهدی طباطبایی، مصحح) (۲ ج). نشر خاموش.

کمال‌الدین اسماعیل (۱۴۰۲). *دیوان* (محمدرضا ضیاء، مصحح). انتشارات دکتر محمود افشار.

مجیرالدین بیلقانی (۱۳۵۸). *دیوان* (محمد آبادی، مصحح). مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.

محمد بن مسعود تبریزی (۱۳۸۱). *سفینه تبریز*. مرکز نشر دانشگاهی.

مصفی، ابوالفضل (۱۳۵۷). *فرهنگ اصطلاحات نجومی*. مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.

ملطوی، مسافر بن ناصر (۱۳۹۰). *انیس‌الخلوة و جلیس‌السوة* (به کوشش محمد افشین‌وفایی، ارحام مرادی). کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

مونس‌الاحرار فی دقائق‌الاشعار کلاتی، دست‌نویس شماره ۳۷/۵۱ کتابخانه حبیب گنج دانشگاه اسلامی علیگر، فیلم شماره ۳۷۸۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابت ۱۳ق. [نسخه خطی].

واله داغستانی، علیقلی (۱۳۸۴). *تذکره ریاض‌الشعراء* (محسن ناجی نصرآبادی، مصحح) (۴ ج). اساطیر.

هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۲). *مجمع‌الفصحاء* (مظاهر مصفا، مصحح) (۲ ج). امیرکبیر.

References

- Afshar, I. (1991). *Catalogue of Manuscripts of the Malek National Library* (Vol. 8). Astan Quds Razavi Publications, Malek National Library and Museum. [In Persian].
- Amir Mo'ezzi, M. A. M. (1939). *Divan* (A. Eqbal, ed.). Eslamiyeh Bookstore. [In Persian].
- Anthology of Poems*, MS No. 5319, Malek Library, written circa 10th century AH. [Manuscripts].
- Anvari, O. (1958–1961). *Divan* (M. T. Modarres Rezavi, ed.) (2 Vols). Institute for Translation and Publishing. [In Persian].
- Attar Neyshabouri, F. M. (1976). *Khosrownameh* (A. Sohayli Khansari, ed.). Zavar. [In Persian].
- Awfi, S. M. (1903–1906). *Lubab al-Albab* (E. Browne, ed.) (2 Vols). Brill. [In Persian].
- Azad Belgrami, M. Gh. A. (2014). *Khazāna-ye 'Āmera* (H. Yousefdahi, ed.) (2 Vols). Library, Museum, and Documentation Center of the Iranian Parliament. [In Persian].
- Azar Bigdeli, L. A. B. (1957–1961). *Ātashkadeh* (H. Sadat Naseri, ed.) (3 Vols). Amir Kabir. [In Persian].
- Daneshpazhuh, M. T. (1960). Catalogue of Manuscripts of the Faculty of Literature. *Journal of faculty of Litrerature*, 8(1), 3-6. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/807351> [In Persian].
- Daneshpazhuh, M. T. (1985). *Catalogue of Manuscripts of the Central Library of the University of Tehran* (Vol. 17). University of Tehran Press. [In Persian].
- Darabi Estahbanati, Sh. M. (2012). *Latā'ef al-Khayāl* (Y. Bigbaba Pour, ed.). Majma'-e Zakhā'er-e Eslāmi. [In Persian].
- Dehkoda, A. A. (1998). *Loghatnameh* [Dictionary]. University of Tehran. [In Persian].
- Divan of Sharaf al-Din Shafrowa*, MS No. 3204, National Archives of India; microfilm No. 1415, Central Library of the University of Tehran, dated 1027 AH. [Manuscripts].

- Dolatshah Samarqandi (1900). *Tazkirat al-Sho'ara* (E. Browne, ed.). Brill. [In Persian].
- Emami Heravi, A. M. (2015). *Divan* (E. Khoyini, ed.). Mirath-e Maktub Research Center. [In Persian].
- Hasanlou, H. (2002). *An Ancient Collection of Poetry and Prose (MS No. 487 Lala Esmail)* [Unpublished PhD Thesis]. University of Tehran. [In Persian].
- Hedayat, R. (2003). *Majma' al-Fosaha* (M. Mosaffa, ed.) (2 Vols). Amir Kabir. [In Persian].
- Imani, B. (2010). Majma' al-Robā'iyāt: The Oldest Collection of Persian Quatrains. *Oraq-e Atiq* (1), 17–54. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1340271> [In Persian].
- Jajarmi, B. O. (2018). Divan of Badr Jajarmi. In *Iranian Texts* (Vol. 4, by J. Boshari). Library, Museum, and Documentation Center of the Iranian Parliament. [In Persian].
- Jajarmi, B. O. (2023). *Divan of Badr al-Din Jajarmi including poems of Mohammad ibn Badr al-Din Jajarmi* (R. Khademi, ed.). Majma'-e Zakhā'er-e Eslāmi. [In Persian].
- Jamal Khalil Sharvani (1996). *Nozhat al-Majāles* (M. A. Riyahi, ed.). Elmi Publishing. [In Persian].
- Kamal al-Din Esmail (1969). *Divan* (H. Bahr al-Olumi, ed.). Dekhoda Bookstore. [In Persian].
- Kamal al-Din Esmail (2017). *Kolliyat Khallaq al-Ma'ani* (S. M. Tabatabai, ed.) (2 Vols). Khamoosh Publications. [In Persian].
- Kamal al-Din Esmail (2023). *Divan* (M. R. Zia, ed.). Dr. Mahmoud Afshar Publications. [In Persian].
- Khaqani Sharvani, A. B. (1989). *Divan* (Z. Sajjadi, ed.). Zavar. [In Persian].
- Kholasat al-Ashar wa Zobdat al-Afkar*, MS No. 7790, Central Library of the University of Tehran, written circa 10th century AH. [Manuscripts].
- Khwaju Kermani, K. M. (1957). *Divan* (A. Sohayli Khansari, ed.). Mahmoudi and Barani Bookstore. [In Persian].
- Maltavi, M. N. (201). *Anis al-Kholwah wa Jalis al-Solwah* (M. A. Vafaei, & A. Moradi, eds.). Library, Museum, and Documentation Center of the Iranian Parliament. [In Persian].
- Mohammad ibn Masoud Tabrizi (2002). *Safinat Tabriz*. University Publishing Center. [In Persian].
- Mojir al-Din Bailaghani (1979). *Divan* (M. Abadi, ed.). Institute of History and Culture of Iran. [In Persian].
- Mosaffa, A. (1978). *Dictionary of Astronomical Terms*. Institute of History and Culture of Iran. [In Persian].
- Munes al-Ahrrar fi Daqa'iq al-Ash'ar of Kalati*, MS No. 51/37, Habib Ganj Library, Aligarh Muslim University; microfilm No. 3787, Central Library of the University of Tehran, dated 13th century AH. [Manuscripts].
- Owhadi, T. M. (2010). *Arafat al-Asheqin* (Z. Sahebkar, ed.) (8 Vols). Mirath-e Maktub and Library, Museum, and Documentation Center of the Iranian Parliament. [In Persian].
- Qatran Tabrizi, A. M. (1960). *Divan* (M. Nakhjavani, ed.). Shafaq Press. [In Persian].
- Safa, Z. (1984). *History of Literature in Iran* (Vol. 4). Ferdowsi Publications. [In Persian].
- Sani'-al-Dowleh, M. H. (1983–1984) *Matla' al-Shams* (T. Borhan Limoudahi, ed.) (3 Vols). Farhangsara (Yasavoli). [In Persian].
- Selection of Persian Texts*, MS No. 8/578, Rashid Afandi Library, dated 869 AH. [Manuscripts].
- Sharaf al-Din Ali Yazdi (2008). *Zafarnameh* (S. S.MirMohammadSadegh & A. H. Navaei, eds.) (2 Vols). Library, Museum, and Documentation Center of the Iranian Parliament. [In Persian].
- Vaaleh Daghestani, A. (2005). *Tazkira-ye Riyaz al-Sho'ara*, (M. Naji Nasrabadi, ed.) (4 vVls). Asatir Publications. [In Persian].
- Zarrinkoub, A. H. (1982). *Literary Criticism* (2 Vols). Amir Kabir. [In Persian].
- Zia, M. R. (2012). The Anthology of Old Poets (Second Half of MS No. 651 Sanaa). In *Iranian Texts* (Vol. 3, by J. Boshari). Library, Museum, and Documentation Center of the Iranian Parliament. [In Persian].